

GEÇİŞ SÜRECİNDE KIRGIZISTAN EKONOMİSİ

Doç. Dr. Hüseyin Avni EGELİ

Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Ömer Selçuk EMSEN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ÖZET

Geçiş ekonomisi niteliğindeki Kırgızistan'ın başlangıçta, özellikle özelleştirme açısından gerçekleştirdiği piyasa ekonomisine yönelim çabaları, daha sonraki süreçte diğer yapısal reformların yeterli düzeyde gerçekleştirilememesine bağlı olarak yetersiz kalmıştır. Bu durumun bir yansıması olarak ekonomide büyüme ve enflasyon göstergeleri açısından istikrarsızlık devam etmekte; büyümeyi harekete geçirecek dinamikler yeterince kullanılamamaktadır. Ekonomide liberalizasyona gidilirken, dış borç stokunun ve dolarizasyon sürecinin giderek artması ve sermaye birikiminin gelirdeki düşüklüğe bağlı olarak arzulanan seviyede olmaması, küçük ülke avantajı olarak sayılabilecek bir takım avantajların yeterince kullanılmadığına işaret etmektedir. Sermaye birikiminin yetersizliğini elimine etmek ve büyümeyi arzulanan seviyelere ulaştırmak için öncelikle politik-ekonomik açıdan uygun iklimin yaratılması ve bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımların ülkeye girişini sağlayıcı önlemlerin alınması gerekmektedir. Diğer taraftan ülkede çok düşük düzeydeki sanayileşme olgusunun varlığı dikkate alınırsa, karşılaştırmalı üstünlük yapısına sahip, sürükleyici-kalkınmanın motoru denebilecek avantajlı sektörler belirlenerek, bu oluşumun desteklenmesi önem arz etmektedir.

I. GİRİŞ

Karl Marx ile teorik düzeyde olgunluğa ulaşan sosyalist ekonomik sistem, ilk olarak 1917 Bolşevik Devrimi ile Rusya'da hayat bulmuş ve ideoloji ihracına bağlı olarak birçok ülkede de yasatılmıştır. Rusya'nın SSCB'ne dönüşümüyle bünyesinde birçok ulusu da barındıran ve rejim ihracına bağlı olarak bir kısım ülkelerde de uygulanmaya başlanan bu oluşum, özellikle 1970'li yıllara kadar sergilediği büyüme performansı ile, çoğu ülke ekonomilerine planlı kalkınma modeli ile cazip bir merkez

haline gelmiştir. Söyle ki, Sovyet modelinde büyüme; 1924-1984 yılları arasında %4.5, 1950'den 1975'e kadar ise %6.5 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Benzer şekilde alternatif sistemin büyüme mucizesi olarak kabul edilen Japonya'da 1874-1984 ortalama büyüme hızı da aynı nispette, %4.5 olarak gerçekleşmiştir. Sovyetlerde XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yaşanan hızlı büyüme 1976-1985 arasında %3.5'e ve 1986-1990'da %1.3'e düşmüştür (**Kuskay, 2001:8-9**). Diğer taraftan globalleşen ülkelerde büyüme oranları 1970'lerde %2.9, 1980'lerde %3.5 ve 1990'larda %5 olmuştur; globalleşmeden kaçınan ülkelerde ise bu oranlar sırasıyla %3.3, %0.8 ve %1.4 olarak gerçekleşmiştir (**Dollar ve Kraay, 2001:2-30**). Büyümede duraganlığa ve tikanıklığa geçişte, planlancılıkta yaşanmaya başlanan hantallıklar ve yeni tekniklerin geliştirilememesi, verimliliğin artırılmaması ve büyümede ekstansif büyümeden entansif büyümeye geçilememesi gösterilmektedir.

Sistemdeki duraganlığı gidermek üzere, özellikle finansal piyasalardaki gelişmenin kapitalist sistemdeki etkisine paralel olarak sosyalist ekonomilerde finansal reformlar 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında başlamış, fakat 1989 yılı kumanda ekonomilerinin çoğu için yoğun bilgilendirme havzası olmuştur. 1989 Berlin Duvarı'nın çöküşü öncesinde 1987'de özellikle Doğu Avrupa ile Sovyetler'de yoğun reform süreçleri başlatılmıştır (**Ferreira, 1997:2**). Bazı ülkelerde faktör verimliliğinde şiddetli düşüşler yaşanmış, bir kısmında da büyüme performansı yeterli-tatmin edici olmaktan uzak kalmıştır. Temel problem, fonksiyonel fiyat sisteminin olmayışı ve fiyat sisteminin desteklemede ve mülkiyet haklarını korumada yasal ve finansal kurumların yokluğu. Kumanda ekonomisini terk etmede piyasa ekonomilerinin sağlamış olduğu yüksek performans da önemli rol oynadı (**Fan ve Fan, 1999:2**). Piyasa ekonomilerinin bu başarısında 1970'lerden sonra öncelikle finansal kısıtlamaların kaldırılmaya başlanması ve sermayenin kit olduğu ekonomilerde, yüksek yatırım-tasarruf hedefine yönelmesi etkili olmuştur (**Denizer ve diğ., 1998:2**) ve bu da globalleşmenin ilk nüvelerini teşkil ederek, ekonomik büyümeyi hızlandırmıştır. Zira globalleşme hızlı reformları (mali ayarlama, istikrar, güçlenen özel mülkiyet hakları ve döviz kuru) ve o da istikrarlı-artan büyümeyi gerektirmektedir. Diğer taraftan liberalleşmenin büyümeyi artırdığı, buna karşılık gelir eşitsizliğini derinleştirdiği, ancak mutlak fakirliği azalttığı gözlenmektedir (**Dollar ve Kraay, 2001:11-27**).

Büyümede yaşanan problemleri gidermeye yönelik çözüm arayışları, sisteme taban tabana zıt ekonomik sistemden ithal edilerek yerleştirilmeye çalışılmıştır. Perestorika (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) olarak da tanımlanan bu yenileme hareketleri, 1991'de karşıt bir devrimle sonuçlanmış; belkide XX. Yüzyılın ikinci yarısının en önemli sosyo-politik-ekonomik olayı gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle SSCB bünyesinden 15 ülke ile sosyalist sistemin ihraç edildiği ülkeler ve bu ülkelere kopan 16 ülke, sosyalist sistemden piyasa ekonomisine yönelik programları devreye sokmaya başlamışlardır. Bu süreçte kumanda ekonomisi sisteminden piyasa ekonomisine yönelen bu ülkeler geçiş ekonomileri olarak adlandırılmaktadırlar. Dolayısıyla XX. yüzyılda ekonomik sistemlerin en önemli deneyimlerinden biri, kumanda tipi ekonomik modelden serbest piyasa ekonomisine dayalı ekonomik modele

dogru çok hızlı ve kapsamlı bir şekilde yaşanan geçiştir. Geçişin sonucu olarak ekonomik yapı ile üretici ve tüketici davranışları da temelde değişim göstermiştir.

Bu çerçevede Doğu Avrupa ve SSCB ülkeleri iki geçişi birlikte yaşadılar: kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş (ekonomik geçiş) ve otoriter rejimden demokratik rejime geçiş (siyasal geçiş) (Dether ve diğ., 1999:2). Ekonomik geçiş, yatırım malları ve ağır sanayilerden tüketim mal ve hizmetlerine emeğin (ve diğer üretim faktörlerinin) yeniden paylaşımı ile başlamıştır. Beseri sermaye verimindeki artış, daha rasyonel ücret yapıları nedeniyle geçişin ilk bes yılında belirgindir. Ancak kamunun payındaki düşüşler ve özel sektör başarısızlıkları işsizliğin yükselme sebebi olmuştur (Barr, 1994:7).

1864 yılında Rusya tarafından işgal edilen, 1936'da SSCB'nin 15 eyaletinden biri olan ve Eski SSCB'nin çöküşü¹ ile birlikte 31 Ağustos 1991'de siyasal bağımsızlığına ve 10 Mayıs 1993 yılında ulusal para som'unun tedavülü ile ruble bölgesinden çıkarak ekonomik anlamda da bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan, geçiş ekonomileri olarak adlandırılan ülkeler grubu içerisinde yer almaktadır.

II. KIRGIZİSTAN'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

198500 km²'lik bir yüzölçüme sahip olan Kırgızistan'ın nüfusu 4.753.003'tür. Doğal kaynaklar açısından hidrojen ve altın rezervleri ile kömür ve az düzeyde petrol ve doğalgaza sahiptir. 2000 yılı verilerine göre demografik yapı açısından Kırgızistan'da ortalama ömür 63,5 (erkeklerde 59,2, kadınlarda 67,9), okur-yazarlık oranı %97 (erkeklerde %99, kadınlarda %96), doğum oranı %0.26, ölüm oranı %0.09 ve nüfus artış hızı %0,17'dir. Nüfusun etnik açıdan dağılımına bakıldığında; %52.4 Kırgız, %18 Rus, %12.9 Özbek, %2.5 Ukrayna, %2.4 Alman ve %11.8 ise diğer uluslardan oluştuğu görülmektedir. Ancak gerek doğal kaynaklardaki yetersizlik gerekse üretim için uygun iklimin olmayışına bağlı olarak, özellikle diğer ülke uyruklularda göç eğilimiyle bu nüfus yapısı da giderek bozulmaktadır. Çünkü Sovyetler Birliği'nde teşebbüslerin yüksek ölçüde endüstriyel bir bağ ile birbirlerine bağlanmış olmaları ve hammadde arzı açısından bölgelerin birbirlerine bağımlilikleri yüksekliği; üretim, girdi ve ürün talebi için diğer cumhuriyetlerle bağımlılığı yüksek Kırgızistan'ın ekonomik yapısını oldukça olumsuz etkilemiştir. Sosyalist sistemin çöküşünde ticaret arz bağlantıları bir gecede kırılmış, üretim kararları talep yapısındaki değişimlere ve oluşan yeni koşullara ayarlanmak zorunda kalmıştır.

Ülkenin doğal kaynakları açısından yetersiz olması ve bozkır sahasının çokluğunun otlaklardan meydana gelmesi, özellikle hayvancılığa uygun yapı nedeniyle ekonomik faaliyetlerin de hayvancılık alanında yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu oluşumda Rusların zorunlu iskana tabi tutmaları sonucu vadi tabanlarına yerleşme de etkin olmuştur. Diğer taraftan bozkır ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği

¹ Sovyet döneminin askeri yönelimi insan refahını ihmal etmiştir. Çözülemez problemler (insan refahından ziyade savunma harcamalarına kaynakların tahsisi, dünya kapitalist sistemiyle rekabet edememe) Sovyetler'de kritik düzeye ulaşmış ve onun çöküşünü getiren krizi hızlandırmıştır. (Koychuev, 2001, 7).

teskil eder. Bu faaliyetlerde büyükbaş hayvanlardan ziyade at ve koyun en önemli unsurlardandır. Arazinin yüksek ve dağlık olması, tarımsal ve diğer ekonomik faaliyetleri olumsuz etkiler. Fergana Vadisi dışında tarımsal faaliyetler oldukça sınırlıdır; tarıma elverişli topraklarda buğday, darı, vs. ekilip biçilmektedir (**Çandarlıoğlu, 1999:142-144; Özey, 1999:200; Sobutay, 1995:1**). Ekilebilir toprağın mevcut topraga oranı %7, çayır-mer'a %44 ve ormanlık da %4'tür.

Ekonomik faaliyetler sonucu oluşan GSYİH'nin bileşiminde 1999 Dünya Bankası verilerine göre tarım sektörü %37.7, sanayi sektörü %26.7 ve hizmetler sektörü ise %35.6'lık paya sahiptir. Sanayi üretiminde küçük makineler, tekstil, gıda işleme, çimento, ayakkabı, kereste, mobilya, elektrik motorları önemli yer tutmaktadır. İstihdamın sektörel dağılımında ise tarım sektörünün %55, sanayi sektörünün %15 ve hizmetler sektörünün %30 payı bulunmaktadır². Dünya Bankası'nın 2000 yılı verilerine göre kentleşme oranının %33.3 ve kırsalda yaşayan nüfus da %66.7'dir (bkz. World Bank). Emek gücünün 1,7 milyon olduğu ülkede toplam nüfus içerisinde 0-14 yaş grubu %37.04, 15-64 yaş grubu %58.83, 65 ve üzeri yaş grubu %9.13 payı vardır.

2000 yılı rakamlarına göre satın alma gücü paritesi ile milli gelirin 12,6 milyar dolar olduğu Kırgızistan ekonomisinde fert başına milli gelir düzeyi 2.700 dolardır. 1997 rakamlarına göre fakirlik sınırı altındaki nüfus %51 iken, 2000'de %55'e yükselmıştır. Gelir dağılımında Lorenz Eğrisi açısından nüfusun ilk %10'luk dilimi GSYİH'nin %2.7'sini, son %10'luk dilimi de GSYİH'nin %31.7'sini almaktadır (**Özey, 1999:200; Sobutay, 1995:1**).

III. GEÇİS SÜRECİNDE KIRGIZISTAN EKONOMİSİNİN MAKRO PERFORMANSI

Geçiş ile birlikte yaşanan sistematik gelir ve üretim soklarının başlangıçta ihracatta azalmayı doğurması üzerine geçiş ekonomileri kendilerine yeni ticaret ortakları arayışına yönelmişlerdir. Dünya Ticaret Örgütü'ne girise yönelik süreci de içeren çoklu ticaret sistemine entegrasyon ile ticaret rejimine yönelim söz konusu olmuştur (**Michalopoulos, 1999:ii-3**).

Geçiş ekonomilerinin coğrafi, ekonomik, tarihsel ve kültürel geçmişleri, nüfusu, doğal kaynakları açısından farklılıklar sergilemeleri, ekonomik geçişin uygulanmasında gerekli kamusal değişiklikler yapmada farklı performans sergilemelerine yol açmıştır (**Fan ve Fan, 1999:2**). Başlangıç koşulları da denilen bu yapılarının yani sıra dissal baskı ve fırsatlar ile hükümet politikaları (**Robinson, 1993:374**), beseri sermaye ve demografik güçler de büyüme performanslarını etkileyen unsurlar olarak ortaya çıkmıştır (**Williamson, 1993:130**).

Geçiş sürecinde Kırgızistan ekonomisi 1991 ile 1995 yılları arasında negatif büyüme olgularını birlikte yaşamış, 1990 yılı 100 kabul edildiğinde reel GSYİH 1995

² 1990 yılı verilerine göre istihdamın sektörel dağılımında tarım %27.9, sanayi %32.0 ve hizmetler sektörü %40.1'lik paya sahipti (Bkz. Sobutay, 1995, 16).

sonunda 50,6'ya kadar düşmüş ve 1996'da başlayan büyüme süreciyle birlikte indeks değeri ancak 66'ya yükselebilmistir. Yukarıda da belirtildiği gibi üretim düşüsünde sovyet-tipi üretim ve tüketim organizasyonları etkili olmuştur. Söyle ki, entegrasyon öncesinde Kirgizistan'da mühendislik (makine araçları, motorlu araçlar, elektrik aletleri, kontrol ve ölçüm araçları ampül üretimi, v.b.), madencilik (civa, kit elementler, altın, kömür, petrol), hidroelektrik, inşaat sanayi mamülleri, mobilya, hafif sanayi (tekstil, ayakkabı, giyim, v.b.), yiyecek sanayi (süt ürünleri, et işleme, seker, alkol) gibi farklı endüstriler bulunmakla birlikte, bu çeşitlilik ulusal anlamda girdi açısından yeterliliğe dayanmaktadır. Özellikle Eski SSCB ülkelerinden Baltık Ülkeleri hariç, hiçbir ekonomi tek basına yeter bir ekonomik yapıya sahip kılınmamış, daha ziyade belirli dallarda uzmanlaşmaya yönelik bir yoğunlaştırma söz konusu olmuştur. Dolayısıyla ekonomilerin birbirlerine bağımlılığına karşılık, bağımsızlık sonrası işbirliğine gidilememesi ve piyasa ekonomisine geçişte yapılan hatalar, ekonomik krizlerin doğmasına ve derinleşmesine neden olmuştur (**Koychuev ve diğ., 2001:4-8**). 1991'de SSCB'den kopmalarla birlikte, üretim yapıları girdiler açısından birbirine siki sikiya bağlı ulusların bağımsızlıklarına kavuşmaları, birbirine bağımlı kurulmuş üretim ve tüketim yapılarının bir anda bozulmasına ve üretimde şiddetli düşüşler yaşanmasına yol açmıştır (**Denizer, 1997:5**). Diğer taraftan geçiş ile birlikte farklı milletlerden kalifiye elemanların kendi ülkelerine göç etmeleri de üretimdeki şiddetli düşüşlerin bir başka nedeni olarak ifade edilebilir. Son olarak özelleştirmede uygulanan yanlış politikalar devlet işletmelerine yenilikçi ve girişimci kişilerin bulunmasından ziyade kamu mallarını hemen ve bedava elden çıkartma işlemi şeklinde gerçekleştirilmesine yol açmıştır (**Vatin ve Saparov, 1999:22-24**). Bütün bunlar üretimde şiddetli düşüşü artıran etkenler olarak gösterilebilir.

Tablo 1: Reel GSYİH ve GSYİH Zimni Deflatörü

Yıllar	GSYİH 1990 Sabit Fiyt. Milyon som	Reel GSYİH İndeksi (1990=100)	Zimni GSYİH Deflatörü	GSYİH Deflatörü Enflasyonu
1990	42,8	100	100,0	-
1991	39,4	92,1	235,0	135,0
1992	34,0	79,4	2180,3	827,8
1993	28,7	67,1	18675,5	756,6
1994	22,9	53,5	52485,6	181
1995	21,7	50,7	74401,4	41,8
1996	23,2	54,2	100859,1	35,6
1997	25,5	59,6	119866	18,8
1998	26,0	60,7	131466,9	9,7
1999	27,0	63,1	180533,3	37,3
2000	28,4	66,4	219025,7	21,3

Kaynak: The National Bank of the Kyrgyz Republic, Annual Report 2000, pp: 16-144 ve Gelmekte Olan Asya Pasifik Ülkeleri Temel Göstergeleri, www.adb.org (Aralık 2001).

Dolayısıyla geçiş ekonomilerinin çoğunda geçiş süreciyle birlikte bir hiperenflasyon süreci de kaçınılmaz olmuştur. Geçiş sürecinde Kırgızistan ekonomisinin büyüme olgusu ve yaşadığı enflasyon sürecini Tablo 1’de incelemek mümkündür.

Geçiş ile birlikte üretimde düşüşlerin yaşandığı ve üretimdeki düşüşün 1995 yılında tamamlanarak, 1996’da büyümeye geçildiği Kırgızistan’da, enflasyon rakamları açısından 1993’te %827.8 ve 1994’te %756.6 gibi yüksek değerler kaydedilmiştir. Yüksek enflasyon olgusunda, Kırgızistan’ın Ruble Bölgesi’nde kalmak istemesi ve bölgenin büyük devleti konumundaki Rusya’da yaşanan istikrarsızlık olgusunun ülkeye kendiliğinden sirayet etmesi önemli etken olarak gösterilebilir.

Ekonomik yapı açısından küçük ülke örneği olan Kırgızistan’da istihdam göstergeleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: İstihdam Göstergeleri

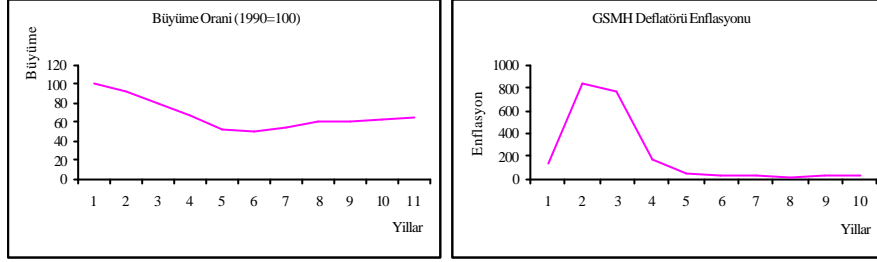
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>Istihdam (bin kişi)</i>	1.741	1.791	1.792	1.811	1.901	1.911
<i>Kayıtlı İssizlik (%)</i>	2.9	4.4	3.1	3.1	3.0	3.1
<i>Bagımlılık Oranı</i>	60.5	61.8	60.4	60.0	63.4	62.5
<i>Ort. Reel Ücretler (som)</i>	368.2	362.0	422.2	475.7	432.8	399.7
<i>Asgari Reel Geçim (som)</i>	334.3	393.8	428.7	452.3	452.2	409.4

Kaynak: The National Bank of the Kyrgyz Republic, Annual Report 2000, pp: 120-131.

Dünya Bankası verileriyle Kırgızistan ekonomisinde GSMH’nin sektörel dağılımına bakılacak olduğunda, gelişmekte olan ülke yapısına benzer bir şekilde ekonomide tarımda istihdamın yüksek olduğu; buna karşılık 1999 rakamları ile tarımın GSMH içerisindeki payının %37.7 (halen daha yüksek), sanayinin %26.7 ve hizmetlerin payı ise %35.6 olduğu görülmektedir. Sektörel yapı açısından düalizm-çarpıklık söz konusu iken, sanayi içerisinde bir şirketin (Kumtorzo loto) payının %50’lerde olması (**Kochuev, 2002**), ekonominin hassas dengeler üzerinde yürüdüğüne ve sanayide çeşitliliğin sağlanamadığına işaret etmektedir. Diğer taraftan milli gelir içerisinde tarımın payının yüksek olması, iklim gibi dissal faktörlere bağlı bir üretim yapısı nedeniyle, milli gelirden de önemli sayılabilecek dalgalanmaları kaçınılmaz kılmaktadır.

Aşağıda Kırgızistan’da yıllara bağlı büyüme trendi verilmiştir. Büyüme trendi 1990=100 olarak alınıp incelendiğinde, ekonominin 1995 yılına kadar resesyon dönemi yaşadığı ve 1996 yılında büyümeye geçtiği görülür ve bu şekilde Kırgızistan’ın 1990-2000 büyüme olgusu diğer geçiş ekonomileri gibi “Uegrisi” şeklindedir. Enflasyon trendinin GSYİH deflatöründen hareketle hesaplandığı Kırgızistan’da büyümede keskin

düşüslerin yasandığı dönemlerde (1993 ve 1994 yıllarında) üç haneli yüksek enflasyon rakamları da kaydedilmiştir.

Şekil 1: Kırgızistan'da Büyüme ve Enflasyon Trendleri

Üretim azalışlarının 5 yıl ve yüksek enflasyon döneminin ise 3 yıl sürdüğü Kırgızistan ekonomisinde, geçiş süreci içerisinde bir takım yapısal reformlara gidilmiş ve bunun içerisinde özelleştirme ve ekonomik serbestleşme hareketleri önemli yer tutmuştur.

Üretim azalışlarının ekonomideki bir diğer yansıması ise hem harcamalarda azalış hem de harcamaların bileşeninde değişime şeklinde kendini gösterir. Aşağıdaki tabloda Kırgızistan ekonomisinde harcamalar yöntemiyle GSYİH'nin bileşenleri verilmiştir.

Tablo 3: GSYİH'nin Harcamalar Açısından Dağılımı (%)

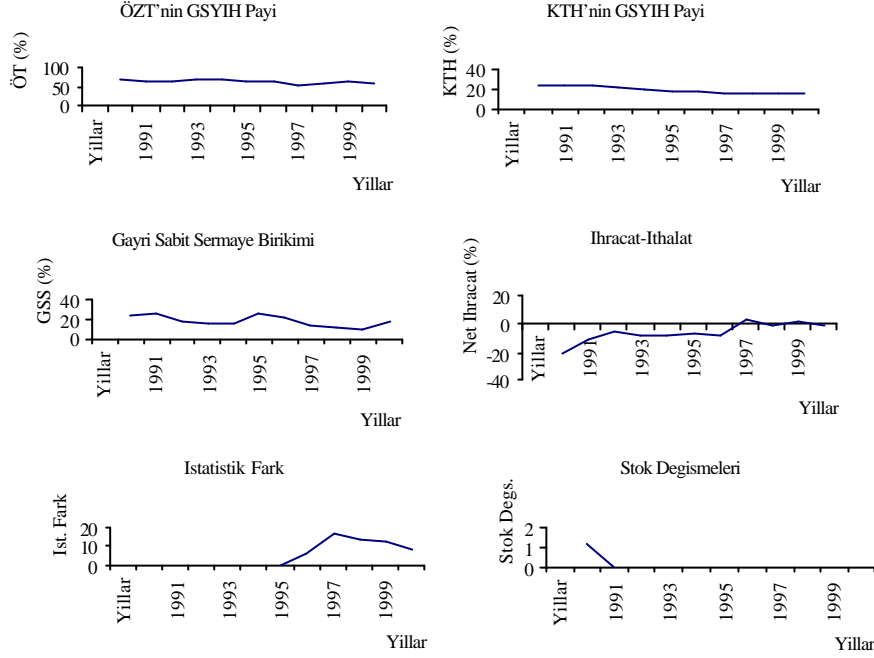
Yıllar	ÖTH'nin GSYİH Payı	KTH'nin GSYİH Payı	Gayri Sabit Sermaye Birikimi	Stok Değişimleri	İhracat - İthalat	İstatistik Fark	Toplam
1990	71,3	25,0	23,1	1,2	-20,3	-	100,0
1991	64,0	23,4	23,6	0,0	-10,9	-	100,0
1992	65,9	22,4	17,9	0,0	-6,2	-	100,0
1993	71,1	21,3	16,4	0,0	-8,7	-	100,0
1994	73,4	19,7	14,8	0,0	-7,9	-	100,0
1995	64,1	17,5	24,9	0,0	-6,5	-	100,0
1996	63,8	17,7	20,3	0,0	-8,2	6,5	100,0
1997	52,9	15,7	12,9	0,0	2,4	16,5	100,0
1998	61,2	16,2	10,8	0,0	-0,4	12,3	100,0
1999	61,9	15,6	9,3	0,0	1,1	12,2	100,0
2000	59,2	15,5	17,3	0,0	-0,4	12,2	100,0

Kaynak: The National Bank of the Kyrgyz Republic, Annual Report 2000, pp: 16-144 ve Gelişmekte Olan Asya Pasifik Ülkeleri Temel Göstergeleri, www.adb.org (Aralık 2001).

Geçiş öncesinde GSYİH'nin en önemli kısmını özel tüketim harcamaları (ÖTH) oluşturmakta, bunu sırasıyla kamu tüketim harcamaları (KTH) ve gayri sabit sermaye birikimi izlemektedir. Ancak geçiş süreci ile birlikte üretimde azalışların yasanmaya başladığı dönemde hem özel tüketimde hem de kamu tüketiminde düşüşler yaşanmıştır. KTH'ndaki düşüşlerde, yeniden yapılandırma amacıyla yapılan reformlar ve özelleştirme, en önemli etken olarak görülebilir. Diğer taraftan ÖTH'nin azalış sürecine girmesinde, özelleştirme uygulamaları ve kamuda uygulanan düşük ücret politikalarının toplumsal gelir dağılımı üzerinde oynadığı olumsuz rolün etkisini ihmal etmemek gerekir. Ülkenin 1991 Ağustos ayında siyasal ve 1993 Mayıs ayında ekonomik bağımsızlığı kavustugu geçiş süreci öncesinde, Sovyet-tipi üretim ve tüketim modeli ve SSCB ülkelerine bağımlı yapısına paralel olarak, ülkenin birlik içi ihracat ve ithalat yapısı da fazlaydı. Söyle ki, 1990 yılında harcama yöntemiyle GSYİH içerisinde net dış ticaret eksi yüzde 20.3 gibi yüksek bir paya sahipti. Bu durum, Kırgızistan ekonomisinde diğer cumhuriyetlere bağımlılığının yüksek olduğuna işaret ederken; negatif bakiye, ekonomiye diğer cumhuriyetlerden mal ve hizmet akışının da göstergesi konumundadır. 1991 yılında tüm yapılarda olduğu gibi bu yapının da kırılmasının ilk sonucu, toplam tüketimdeki azalışlar şeklinde kendini göstermiştir. Kırgızistan'a mal ve hizmet akışının da önceki üretim, girdi ve tüketim akımındaki kopmayla birlikte net dış ticaretteki açığı kapamayı zorunlu kılmıştır. Daha sonraki süreçte negatif dış ticaret bakiyesi giderek azalmış ve son birkaç yılda hemen hemen sıfırlanmıştır. Gayri sabit sermaye birikiminde ise ele alınan 10 yıllık süre boyunca istikrarsız dalgalanmalar gözlenmiştir.

Harcamalar yönüyle GSYİH'nin özel, kamu, gayri sabit sermaye birikimi ve net dış ticaret açısından seyrini Şekil 2'de görmek mümkündür.

Fert başına milli gelirden 270 dolarlık (toplam GSMH 1,270 milyon dolar) bir seviye söz konusu iken, bu rakamın satınalma gücü paritesinde 2700 dolar (toplam satınalma gücü paritesi ile GSMH 12,6 milyar dolar) olması, ekonomide ticarete konu olmayan malların yerinin yüksekliğine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle Kırgızistan'da genel anlamda mal ve hizmetlerin fiyatının dünya ortalamasının 10 kati kadar daha ucuz olduğunu göstermektedir. Böylece mal ve hizmet fiyatları tek fiyat kanunu çerçevesinde dünya fiyatları ile eşitlenmediğinden dolayı, cari gelir, olduğundan daha düşük çıkmaktadır.

Sekil 2: Kırgızistan'da Harcamalar Açısından GSYİH'nin Sektörel Trendleri

Ayrıca geçiş dönemiyle birlikte Kırgızistan'da kayıt dışı ekonomide de artışlar olmuştur. Kırgızistan İstatistik Enstitüsü verilerine göre GSYİH içerisinde kayıt dışı ekonominin payı 1993'te %3.2 iken, 1996'da %12.3'e yükselmıştır (**Kochuev, 2001:9**). Özellikle 1996-2000 aralığında ortalama büyüme hızı da %5.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu büyüme performansı tutturulabilirse, ekonomi ancak 2008 yılında, 1990'daki seviyesine ulaşması olacaktır ki, düşüşü takip eden ilk iki yılda %7.1 ve %9.9'luk yüksek büyüme performansı, ortalama büyüme hızını etkileyen ekstrem büyüme olarak görülür. Çünkü 1998'de %1.9, 1999'da %3.6 ve 2000 yılında %4.5 büyüme performansı dikkate alındığında, ilk iki yılın ortalamasının oldukça altında olan bu büyüme, ekonominin başlangıç aşaması olan 1990'daki seviyesine ulaşmasını daha da geç bir tarihte erteleyeceğine delil teşkil eder. Diğer taraftan 1990'da %5.5 olan enflasyon oranı bağımsızlığa kavuşturduğu 1991'de %113.9'a yükselmiş ve 1992 ile 1993'te hiperenflasyon sürecine girerek, sırasıyla %854.6 ve %1208.7 oranlarını yaşamıştır. Bunda önemli ölçüde fiyat liberalizasyonunun etkilerini yansıtmış ve böylece uluslararası fiyatlar için gerekli bir seviye ayarlanması etkili olmuştur. Ancak devam eden

fiyat artislari mali açıklarin parasal finansmani etkilerini yansitmistir (**Denizer, 1997:5**). Diğer taraftan makroekonomik temelleri düzeltmeden fiyat serbestiyetine gitmek hiperenflasyon sürecinin hemen başlamasına yol açmıştır (**Ercan, 2000:14**).

Düşük-orta düzey reformcu ülkeler arasında kabul edilen Kirgizistan'da enflasyon 1994'te %278.1 ve 1995'te %42.9 olarak gerçekleşmiştir. Büyümede olduğu gibi enflasyon rakamlarında da istikrar sürecinin sağlanmaya başlaması ile birlikte enflasyon 1996'dan 1998'e düşüş trendi göstererek, %10.3 seviyesine kadar indirilmiştir. Ekonomide 1998'de yaşanan sıkıntılarla büyümenin düşmesine paralel olarak IMF ile bir stand-by anlaşmasına gidilmiş ve enflasyon oranı 1999'da %35.7 ve 2000 yılında %13.0 olarak gerçekleşmiştir. Şekil 1'de 1995'den sonra büyüme sürecine geçen ve enflasyonda yüksek hanelerden istikrarlı ve küçük rakamlara geçilen 1996 ila 2000 yılları aralığı için büyüme ve enflasyon ilişkileri gösterilmiştir. Enflasyon ve reel büyüme ilişkileri açısından 1996 ve 1997 de en yüksek rakamlara ulaşıırken, aynı yıllarda enflasyonda da düşüş süreci sağlanmıştır. Ancak 1998'de büyümede büyük azalışlar olurken, enflasyonda yükseliş trendine girilmiş ve uygulanan politikalarla birlikte enflasyonda tekrar düşük rakamlara ve büyümede de yükselişe ulaşılabilmektedir.

Tablo 4: Mali ve Parasal Göstergeler

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Reel Kamu Gelirleri (som)	2.745,9	2.900,5	3.159,7	3.544,3	3.227,0	3.410,2
Reel Kamu Harcamaları (som)	4.610,5	3.836,6	4.156,2	4.130,3	3.727,2	3.833,1
Kamu Borçlanma Gereği/GSYİH	-11.5	-5.4	-5.2	-3.0	-2.5	-2.0
Para Arzi (M2) (milyon som)	2.541,9	2.945,1	3.544,9	3.748,1	4.749,8	5.284,3
Parasal toplam (M2Y) (milyon som)	2.754,0	3.340,8	4.188,2	4.910,0	6.574,5	7.367,5
Dis Borçta Kamunun Payı (%)	66.1	55.7	57.9	62.0	68.1	71.9

Kaynak: The National Bank of the Kyrgyz Republic, Annual Report 2000, pp: 120-131.

Enflasyonist sürecin teorik düzeyde en önemli belirleyicileri genişletici maliye ve para politikalarıdır. Bir ülke ekonomisinde kamunun harcamalarını sağlam kaynak olarak bilinen vergilerle karşılayamaması durumunda, ortaya çıkan açık bütçenin merkez bankası kaynakları ile finanse edilmesi ekonomide enflasyona yol açacaktır. Tablo 4'te Kirgizistan ekonomisinin geçiş resesyonundan (1995'ten) sonraki mali ve parasal göstergeleri verilmiştir.

Kirgizistan ekonomisinin geçiş sürecinde ekonomiyi istikrara kavuşturmak için uyguladığı siki maliye politikasının bir yansıması olarak KBG/GSYİH oranı 1995'te %11.5 iken, bu oran giderek düşürülmüş ve 2000 yılında %2.0'lik düzeye getirilmiştir. Ayrıca ekonominin harcamalar açısından milli gelir rakamlarını gösteren Tablo 3'teki veriler ile Tablo 4'teki veriler dikkate alındığında, kamunun reel olarak payının giderek küçüldüğü, ekonomide kamunun etkinliğinin azaldığı görülmektedir. Diğer taraftan 1996 yılından sonra kamu disiplini sağlanan gelişmelerle birlikte kamu kesimi

borçlanma gereği gelişmiş ülke normlarına yaklaştırılmıştır. Bu açıdan ekonomide enflasyonla mücadelede de paralellik sağlanmıştır. Enflasyonla mücadelede ulusal para arzini gösteren reel M2 verilerine bakıldığında, 1995 yılına göre 2000 yılı para arzini değerinin reel olarak %32.1 azaldığı gözlenmektedir. Bu olgu, kamu harcamalarında disiplin sağlanırken, aynı zamanda devletin enflasyon vergisine yönelmediğinin ve siki para politikası uyguladığının göstergesidir.

Parasal göstergeler açısından M2 ve M2Y rakamlarına bakıldığında, ekonomi önemli ölçüde dolarizasyon süreci yaşamaktadır. M2Y-M2 farkının M2'ye oranlanması ile elde edilen verilere göre 1995 yılında kayıtlı olarak ekonomide dolarizasyon nispeti %6.7 iken, bu oran 2000 yılında da %28.3'e çıkmıştır. Ulusal para arzindeki daralmanın yabancı paralarla ikame edildiği ekonomide gerekli para dolarizasyon sürecinin artmasına bağlı olarak giderilmeye çalışılmaktadır. Dolarizasyon nispetindeki artış, merkez bankasının para politikasını kullanmada etkinliğini zayıflatan unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Kamunun gelirleri ve harcamalarındaki azalış, yapısal olarak birlikte götürülemediği, gelirdeki azalıştan daha yavaş seyreden harcamalardaki azalış, kamunun giderek fazla miktarlarda borçlanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ekonomide yaşanan resesyon döneminde milli gelirdeki düşüslere bağlı olarak kamunun vergi gelirleri de azalmıştır. Kamu harcamalarının bu düşüslere ayak uyduramaması, harcama-gelir arasındaki dengesizliğin borçlanma ile telefisine yol açmıştır. 1995 yılından toplam dış borçlar içerisinde kamunun payı %66.1 iken, bu rakam 1996 yılında %55.7'ye düşürülmüş, ancak mali istikrarsızlığın bir sonucu olarak, 2000 yılında toplam dış borçlar içerisinde kamunun payı %71.9'a çıkmıştır.

Kırgızistan ekonomisinin ihracat, ithalat, dış borç stoku ve döviz kuruna ilişkin göstergeleri bilgiler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Dış Ekonomik Göstergeler

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dis Ticaret Hacmi (milyon \$)	939,8	1.314,1	1.276,8	1.290,8	1.009,5	1.013,0
Ihracat/GSYİH	30.0	30.8	38.2	36.5	42.7	44.0
İthalat/GSYİH	48.6	56.5	46.2	56.8	58.1	50.0
Toplam Dış Borç (milyon \$)	763,9	1.151,2	1.356,1	1.480,3	1.647,4	1.720,9
Dis Borçta Kamunun Payı (%)	66.1	55.7	57.9	62.0	68.1	71.9
\$/som kuru	11,2	16,7	17,4	29,4	45,4	48,3

Kaynak: The National Bank of the Kyrgyz Republic, Annual Report 2000, pp: 120-131.

Ekonomide dış ticaret hacminin GSMH açısından büyük bir yer tuttuğu ve ekonominin büyük ölçüde dışa bağımlı olduğu söylenebilir. Dış ticarete dalgalanmaların, genel anlamda kurdaki istikrarsızlık ile ekonominin tarımsal üretim ve gereksiniminden kaynaklanan faktörlere bağlanması mümkündür. Diğer taraftan Kırgızistan ekonomisinin giderek dıştan önemli ölçüde borçlandığı da görülmektedir. Dış borçların performans değerlemesi olan ihracat/ dış borç stoku ve GSMH/ dış borç stoku verilerine bakıldığında, 1995 yılında ihracat/ dış borç stoku oranı %69.5'ten 2000 yılında %29.5'e düşmüştür. Yani ihracat gelirleri dış borçların ancak %29.5'ini karşılayabilmektedir. Dış borç yükünün azaltılabilmesi için söz konusu oranın daha da yükseltilmesi gerekmektedir. Benzer şekilde dış borç stoku/GSMH oranı 1995 yılında %53 iken, 2000 yılında %134'e çıkmıştır. Bu oranlarda ülke aleyhine bir yapılanmanın olduğu ve ülkenin gücünün ötesinde bir dış borçlanmaya gittiği söylenebilir. Özellikle bu borçlanma sürecinde kamunun payının giderek artması ve borçların üretken yatırımlardan ziyade altyapı ve bayındırlıkta kullanılması, borç ödeyememe sorununun da giderek yaklaştığına işaret eden olumsuz bir gösterge konumundadır.

Ekonomide hiperenflasyon yandıktan sonraki yılda dolar/som kuru 11,2 olarak belirlenmiş ve daha sonraki dönemde kur indeksi ile fiyat endeksi sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir; 149.1 (135.6), 155.4 (161.1), 262.5 (176.7), 405.4 (242.6) ve 431.3 (294.4). 1995 yılı baz alındığında, döviz kurunun ulusal para karşısında değer kazandığı söylenebilir.

IV. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kırgızistan ekonomisinde öncelikli olarak yatırım politikasının yatırımcıları teşvik edici olması sağlanarak, yerli-yabancı yatırımcı ayırımının giderilmesi gerekmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin öncelikli sanayileşme stratejisinin yabancı yatırımcılar için doğrudan yatırımları cazip hale getirmesi temel hedef alınmalıdır. Sanayi sektörü yurtiçi hammadde kullanımına yönelik olarak yapılandırılmalı ve sanayi sektörü kapasite kullanım oranı yükseltilmelidir. Minimum ithalat gereksinimi hacmi belirlenmeli, ithal-ikameci sanayiler geliştirilmeli ve öncelikli endüstrilerin gelişimi için dış yardımlarla birlikte yurtiçinde finans, girdi ve verimli tüm kaynaklara yoğunlaşılmalıdır. Bu çerçevede özellikle küçük ve orta boy işletmeleri organize edecek ve onlara yol gösterecek mahiyette ve kendi içerisinde hantallığa yol açmayacak danışmanlık ve destek birimlerinin kurulmasında yarar vardır.

Yatırım projeleri tamamlanmış-nihai ürün üretiminde (endüstri seçiminde ileri ve geri bağlantıları çok yüksek, başlangıçta emek-yoğun nitelikler arz eden ve ülkenin iç talep yapısını da karşılayabilecek alanların seçimi kalkınma açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla hafif sanayi yurtiçi hammadde kullanımına dayalı olacağından, bu alanda finansal ve organizasyon önlemleri alınması ve daha sonra da alt sektörleri destekleyecek makine yapan endüstrileri geliştirmeye yönelik programlara yönelim söz konusu olabilir.) hammadde işleyecek (tütün-tütün ürünleri, seker pancarı-seker ve seker ürünleri, ham deri-deri ürünleri, ayakkabı, yün-yünlü ürünler, ipek-ipek ürünleri,

v.b.) şekilde tam teknoloji bağlantılı sanayi kompleksleri öncelikli olarak ele alınmalıdır.

Nüfusun önemli bir kısmının bulunduğu tarımda reforma gidilmesi gereklidir. Toprak reformuyla toprak kullanımında etkinlik arttırılabileceği gibi dengesiz göç olgusunun da bir tür önüne geçilebilir. Ayrıca mali (bütçe açığının GSYİH'ya oranının OECD standartlarına çekilmesi -%2 ve daha altına-) ve parasal (Kirgiz bankacılık sistemine güvenin sağlanması için Kirgizistan Cumhuriyeti'nin ulusal bankasının belirli bir takvim çerçevesinde minimum sermaye gereksiniminin sağlanması ile yerli ve yabancı ticaret bankaları için de güven unsurunu sağlayacak minimum sermaye gerekliliklerinin oluşturulması ve denetimi) disiplinin sağlanması, dış ticaret açığının kapatıcı politikaların yürürlüğe konulması, eğitimde kalitenin yükseltilerek üretimi destekleyici nitelikler sağlanması hedefler arasında tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

- BARR Nicholas., (1994), **Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe**, Oxford University Press.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin., (1999), **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan.
- DENİZER Cevdet., (1997), **Stabilization, Adjustment and Growth Prospects in Transition Economies**, Policy Research Development, The World Bank, Washington D.C., February.
- DENİZER Cevdet, Raj M. DESAI and Nicolay GUEORGUIEV., (1998), **The Political Economy of Financial Repression in Transition Economies**, The World Bank, Washington D.C., September.
- DETHIER Jean-Jacques, Hafez GHANEM and Edda ZOLI., (1999), **Does Democracy Facilitate the Economic Transition? An Empirical Study of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union**, The World Bank, Washington D.C., June.
- DOLLAR David and Aart KRAAY., (2001), **Growth Is Good for the Poor**, Policy Research Working Paper, World Bank, Washington D.C.
- FAN Chuen-MEI and Liang-Shing FAN., (1999), **Economic Transition and Human Development**, Colorado State University, Colorado.
- FERREIR A Francisco H. G., (1997), **Economic Transition and the Distributions of Income and Wealth**, The World Bank, Washington D.C., May.
- KOYCHUEV T., (2002), "Kirgizistan'ın Bugünkü Ekonomik Problemleri", **Kirgizistan-Türkiye Manas Üniversitesi IIBF Seri Konferanslar Programı**, No: 2, 10. Ocak.
- KOYCHUEV T., P. KOYCHUEV and R. TOKTOMATOV., (2001), "Kyrgyzstan's Development Dynamics and Problems", **Reforma**, No: 1 (9).

- KUSKAY Sitki Yılmaz, (2001), **Sovyet-tipi Ekonomilerin Merkezi Plandan Serbest Piyasaya Geçiş Deneyimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- MICHALOPOULOS C., (1999), **The Integration of Transition Economies into the World Trading Sstem**, Policy Research Working Paper, The World Bank, Washington D.C.
- ÖZEY Ramazan., (1999), **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, Aktif Yayınevi, İstanbul.
- ROBINSON Warren., (1993), “Summary and Synthesis, Towards a Model of the Asia-Pacific Rim Success Story and the Role of Human Resources”, (ed.) Nalhiro Owaga, Gavin W. Jones, and Jeffrey G. Williamson, **Human Resources in Development along the Asia-Pacific Rim**, Oxford University Press, Oxford/New York.
- SOBUTAY Tülay., (1995), **Kirgizistan İhracat Pazar Araştırması** İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1995-19, İstanbul.
- VATIN V. ve A. Saparov., (1999), “Amaçlar ve Gerekçeler”, **Kazakistan Ekonomi ve Hayati**, No: 9.
- WILLIAMSON Jeffrey G., (1993), “Human Capital Deeping, Inequality, and Demographic Events along Asia-Pacific Rim”, (ed.) Nalhiro Owaga, Gavin W. Jones, and Jeffrey G. Williamson, **Human Resources in Development along the Asia-Pacific Rim**, Oxford University Press, Oxford/New York.
- Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries ., www.adb.org (Aralık 2001).
- The National Bank of the Kyrgyz Republic, **Annual Report 2000**, Bishkek, 2001.
- World Bank Göstergeleri., www.worldbank.org